

SIMPTOMI DISFUNKCIJE U POLJSKIM PODUZEĆIMA*

MARIA JAROSZ

Poljska akademija nauka, Warszawa

Primjenom pristupa »patologije institucija« razmatraju se različiti aspekti disfunkcija u poljskim poduzećima. Disfunkcija se ne shvaća jednodimenzionalno, nego se uzimaju u obzir kriteriji zadati s jedne strane zadovoljavanjem društvenih potreba, s druge, sistemom planske privrede i s treće — unutrašnjom organizacijskom funkcionalnošću. Kao simptomi patološke disfunkcionalnosti analiziraju se neizvršavanje funkcionalnih zadataka institucija, zamjenjivanje stvarne djelatnosti prividnom, prenošenje ovlaštenja na neovlaštene ustanove, aktivnost ustanova koje ne odgovaraju niti ekonomskom interesu niti društvenim potrebama, te nepostojanje sredstava nužnih za djelovanje institucija. Kao razlozi tih poremećaja analiziraju se teškoće u sistemu odlučivanja i kontrole zbog nerazjašnjelog odnosa samoupravljanja i državnog plana, što se manifestira i u širenju »prividnih aktivnosti« radi prikrivanja odstupanja od nametnutih funkcija poduzeća. Društvene posljedice poremećaja sastoje se kako u konfliktima, tako i u »plasičnoj« socijalnoj patologiji.

Svaka ustanova obavlja određene zadatke i podmiruje, ili barem treba da podmiruje, određene društvene potrebe. Kako se tretiraju ovi zadaci i potrebe? Kakva su očekivanja i kakve ocjene? Problem je u tome da su ljudi i suma njihovih individualnih i društvenih iskustava različiti; različit je također način promatranja svijeta. I to svijeta ljudi i svijeta ustanova. Ustanove funkcioniraju pravilno ili pokazuju simptome dezorganizacije, odnosno patologije. Postoje li neki okviri ili pretpostavke koje opravdavaju da se određene aktivnosti smatra patološkim? Pokušaćemo odrediti ove okvire.

Patologija ustanova

Jedan od kriterija uspješnosti organizacija, ustanova i društvenih odnosno ekonomskih mehanizama jeste njihovo funkcionisanje — podudarno ili nepodudarno prihvaćenim pretpostavkama. Upravo nepodudarnost se defini-

* Prof. dr. Marija Jarosz dugogodišnji je suradnik Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kao i Sociološkog društva Hrvatske. Ovaj njezin tekst mali je međunarodni doprinos proslavi 30 godišnjice Sociološkog društva Hrvatske.

ra kao disfunkcija, dezorganizacija, odnosno patologija, te se odnosi na aktivnosti koje prekoračuju norme uspješnosti, kao i granice društveno prihvaćenih vrijednosti. Jer pod društvenom patologijom podrazumijevamo — prema Adamu Podgoreckom — »onaj tip ponašanja, onaj tip ustanova, onaj tip funkcioniranja nekog društvenog sistema, odnosno onaj tip strukture nekog društvenog sistema koji je u principijelnoj protivurječnosti, koja se ne može pomiriti, s vrednostima u smislu gledišta na svijet koje je određeno društvo akceptiralo«.¹

Patološke pojave predstavljaju drugu, tamnu stranu strukturnih društvenih promjena. U poslijeratno doba veoma brzi tempo porasta investicionih dobara uz neravnodušnost u oblasti dobara široke potrošnje, omalovažavanje poljoprivrede kao i pravilo visoke akumulacije stvorile su situaciju u kojoj je neophodnost ozbiljnih i dugotrajnih odricanja od strane društva bila donekle ukalkulirana u troškove društvenog razvoja. Žrtvovanja su bila isuviše velika; dokaz ovakve situacije su godine društvenih kriza, a posebno otvoreni protest društva 1980—1981. Ali ne samo to. Troškove ubrzanog neusklađenog društvenog razvoja može se također mjeriti jačanjem negativnih društvenih pojava koje prate ovaj razvoj. Da li su i one ukalkulirane u razvoj? Sigurno da, međutim poljska ekonomska literatura sedamdesetih godina bila je prepuna mišljenja da je »postojeći tip socijalističkih odnosa proizvodnje dobar, ideološki principi ovog sistema su naučno opravdani, a upravne strukture su pravilno projektirane. Ukratko: sve ovo je najbolje provođenje ideje marksizma lenjinizma«.²

Naravno, ovaj mitologizirani marksizam je bio veoma udaljen od prikazivanja negativnih pojava društvenog razvoja. Prva knjiga iz oblasti društvene patologije koja se bazirala na poljskom (a ne zapadnom) empiričkom materijelu bila je izdata u Poljskoj tek 1975. godine;³ što je u tadašnjoj društvenoj i izdavačkoj situaciji bio poseban događaj.

Danas, desetak godina kasnije, nakon iskustava perioda 1980—1981. — godina otvorenog društvenog protesta — ne samo literatura, nego i znanje društva o neprihvaćenim izvorima, a također devijacionim ponašanjima ljudi — prilično su bogati.⁴ Međutim, još uvijek imamo nepotpunu i nejasnu sliku uz niz predrasuda i mišljenja nepodudarnih sa stvarnošću.

Naša razmišljanja se odnose na jedan dio zbira koji zovemo društvenom patologijom, naime na patologiju ustanove. Pretpostavljajući da je svaka organizacija ili ustanova osnovana radi realizacije određenih ciljeva (društvenih, ekonomskih, političkih), osnovne simptome disfunkcije moglo bi se, po mom mišljenju, odrediti na sledeći način:

— Prvi i osnovni simptom poremećaja u deetatizaciji državnih organizacija i ustanova jeste neizvršavanje zadataka za čiju realizaciju su bile osnovane. Ovakva situacija može se desiti u slučaju realizacije drugih zadataka na štetu osnovnih (statutnih) zadataka.

¹ A. Podgorecki. *Patologia zycia społecznego* Warszawa, 1969, str. 24.

² M. Nasilowski. »System gospodarczy — reforma i perspektywy« w: *U źródeł polskiego kryzy* Warszawa 1985, str. 441.

³ Ovo su bila *Wybrane zagadnienia patologii społecznej* Warszawa 1975. — Uredila Maria Jarosz.

⁴ Ovim problemima, razmatranim u većini mojih radova, posvetila sam dvije knjige: *Problemy dezorganizacji rodzinny*, Warszawa 1979. i *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie* Warszawa 1987.

— Drugi simptom disfunkcije može biti zamjenjivanje stvarne djelatnosti prividnom djelatnošću (što može proizilaziti iz prekomjernog povećavanja sistema ocenjivanja rada ustanove, putem polaganja mnogih izvještaja, umjesto obračuna stvarnih i izmerljivih rezultata).

— Kao simptom disfunkcije može se smatrati također pojava tzv. »prenosa ovlaštenja« na neopravdane ustanove (tzv. »kopiramašinsko pravo« — protivurječno pravnim aktima višeg stupnja, a također i propisima drugih ustanova).

— Poseban slučaj disfunkcije je aktivnost ustanova, čije postojanje ne opravdava niti društveni, niti ekonomski interes, odnosno ustanova koje su već u suštini neadekvatne stvarnim društvenim potrebama.

— Poremećaji funkcioniranja ustanova mogu također biti vezani na nedovoljno — u odnosu na potrebe — osiguranje materijalnih i kadrovskih sredstava, neophodnih za realizaciju ciljeva odrađenih za ovu ustanovu (posebno nepravilna politika zapošljavanja, postavljanja na rukovodeća mesta prema nomenklaturi i »ključu« — nepodudarno sa stvarnim potrebama ustanove i sposobnostima kadidata).

Ovi i drugi simptomi disfunkcije u praksi često su povezani. Nerealiziranje osnovnih i prioriternih zadataka je po pravilu vezano s fasadnim, prividnim aktivnostima koje kamufliraju društvenu odnosno ekonomsku nekorisnost ustanove. Ustanove neadekvatne već u samoj suštini podmiruju u daljem redu partikularne interese određene grupe odnosno čak i klike — iako ovakve ustanove nemaju monopol za partikularizam koji je opća pojava, na neki način čak i u ustanovama koje se smatraju uvaženim. Jer ponašanje ljudi protivurječno s postojećim poretom moralnih i pravnih normi pojavljuje se uvijek i svuda; različita je samo njihova struktura, jačina i trendovi. I razni pravci društvene profilaktike.⁵

U daljem tekstu analizirani simptomi poremećaja mogu se naći u funkcionisanju raznih organizacija i ustanova: pojedinačno ili ukupno. U ovom posljednjem slučaju bilježi se pojava kumulacije elemenata koji produbljuju proces patologije sistema — i u to uključenih društvenih konflikata. Naša razmišljanja koncentrišu se na obilježju patologije u poduzećima čije je pravilno funkcioniranje jedan od osnovnih uvjeta realizacije privredne reforme i prevladavanja duboke ekonomske i društvene krize u kojoj se nalazi Poljska.

Poremećaji u sistemu odlučivanja i kontrole

U socijalističkoj privredi državni aparat ima ovlašćenja za odlučivanje kao i sredstva za izražavanje društvenih potreba. Poduzeće predstavlja izdvojeni sistem podređen privredi i društvu. Dakle »sve ovo što se događa u organizaciji jeste, između ostalog, funkcija zbivanja i stanja šireg društveno-ekonomskog sistema u kojem je ona jedan od elemenata«.⁶

⁵ O tome piše B. Holyst, **Przestępszość drugiej połowy XX wieku** drugo izdanje, Warszawa 1978. kao i tog istog autora, »The Role of Mental Hygiene in the Prevention of Crime«, **Eurocriminology**, Volume 1, Institute of Crime Problems, Warsaw 1987.

⁶ A. Rychard, H. Sterniczuk, »Systemowe uwarunkowania patologii organizacji w gospodarce socjalistycznej«, v: **Makrosocjalne uwarunkowania patologii organizacji**, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji U. W., Warszawa 1986, maszynopis, s. 21.

Vlast, shvaćana kao neotuđivo svojstvo društva građana i uspješnog funkcioniranja društvenih cjelina, treba da bude, i dinamična je pojava. Promjene u sistemu vršenja vlasti postale su neophodne, posebno u periodu sve veće neuspješnosti institucionalnih mehanizama socijalističke demokracije koja se zasniva na zamjenjivanju procesa izražavanja i naglašavanja društvenih nastojanja, nabacivanjem odozgo ne samo programa, nego i načina njihove realizacije. Neuspješnost i neefikasnost ovog sistema upravljanja, kao i pritisak društva — manifestiran u Poljskoj u obliku društvenih pokreta početkom osamdesetih godina — izazvao je donošenje odluka vlasti o ograničenju centralističkog sistema upravljanja. Ove odluke, koje se posebno odnose na samostalnost i samoupravljanje u poduzećima, nisu naravno likvidirale (samom činjenicom što su donesene) procentralističke pristupe, koji proizilaze iz višegodišnje navike na čekanje sugestija i direktiva odozgo; međutim, direktiva samostalnosti još uvek kao da ne izgleda jednoznačno.⁷

Nema sumnje da ove navike izazivaju poremećaje u obavljanju osnovnih, odlučno-kontrolnih funkcija samoupravljanja u poduzeću. Deo ovih poremećaja proizlazi iz nejasne podjele nadležnosti između političke, upravne i zakonodavne vlasti koja se izražava, između ostalog, u ingerencijama Političkog biroa CK PURP-a u donošenju i realizaciji bitnih privrednih i društvenih odluka. Nadležne vlasti tretiraju poduzeće s obzirom na društvenu kao i na njegovu ekonomsko-proizvodnu ulogu, ne kao organizacionog partnera (kao što predviđa zakon o samostalnosti poduzeća i samoupravljanju kolektiva) nego instrumentalno, što izaziva neprestano narušavanje statutne autonomije poduzeća.

Ova pojava, koju se može definirati kao vanjsku patologizaciju institucionalnih aktivnosti, izražava se u raznim nedostacima pravne regulacije koje se podudara sa starijim navikama naređivanja poduzećima. Ovdje vrijedi spomenuti praksu davanja poduzećima pismenih uputstava resornih aparata (tzv. »resornih normativnih akata«) protivurječnih aktovima višeg stupnja, namećanja poduzećima novih organizacionih oblika (često neadekvatnih njihovoj strukturi, npr. kombinati-giganti) u kojima su poduzeća lišena pravnog svojstva, samostalnosti i samoupravljanja.

Svi faktori koji upravljaju procesom odlučivanja, koji zadiru u autonomiju poduzeća i samoupravljanje kolektiva, izazivaju u daljem redu od strane poduzeća narušavanje »statusa quo« u odnosima s nadležnim vlastima. Naime, poduzeće koristi različite načine kako izolirati svoju djelatnost od direktne hijerarhijske zavisnosti. Prema tome, sistemom upravljanja rukovodi se odozgo, uz ogroman broj, najčešće neuspješnih, stimulacija — što još više produbljuje njegovu disfunkciju.

Kao rezultat centralna vlast, koja upravlja privredom, nije u stanju predvidjeti kakvi su principi sistema upravljanja poduzećima najefikasniji. Naime, dolazi do svojevrsne situacije osamostaljivanja sistema regulacije od reguliranog objekta. Međutim, sistem zadataka koja poduzeća izvršavaju stalno se dopunjava novim nepoznatim elementima. Ako prihvatimo kao neophodan princip efikasnog privređivanja, ličnu odgovornost za cjelokupno poslovanje, poduzimljivost, fleksibilnost u prilagođavanju tržišnoj situaciji, ekonomsko

⁷ Više o tom problemu vidi M. Jarosz, *Samorszadność pracownicza. Aspiracje i rzeczywistość*, Warszawa 1988.

ponašanje i materijalnu stimulaciju poslovanja⁸ — onda spomenuti faktori uspješno blokiraju efikasnost sistema odlučivanja. Hoće li poljska privredna reforma, koja se ostvaruje od 1982. godine, prevladati njihovu disfunkcionalnost? Za sada ništa ne ukazuje na to.

Primjer ovakvog stanja je praksa nagrađivanja deficitarnih preduzeća, koja postižu planirane gubitke, a ne ekonomski efikasnih. U ekonomski efikasnim poduzećima osobni dohoci kolektiva su relativno manji nego osobni dohoci kolektiva u financijski nerentabilnim poduzećima, koja se sistemski visoko dotiraju. Rezultat je da se kod kolektiva pojavljuju pasivni pristupi s velikim zahtjevima za velike revindikacije (posebno u oblasti osobnih dohoda).

Samostalnost i samoupravljanje pojavljuje se kao parola bez pokrića, jer poduzeće nema stvarne snage za odlučivanje te se čini da se više isplati i da je sigurnije funkcioniranje poduzeća u sistemu naređivanja.

Jedna od bitnih pretpostavki proširenja patologije ustanove jesu informacione blokade. Teško je uspješno odlučivati u situaciji kada podaci nisu potpuni, precizni ili istiniti. Lice koje donosi odluku — višeg ili nižeg stupnja: ministar, direktor, radnički predstavnik — »prinudeno je neprestano opažati, sakupljati i verificirati dobivene informacije. Sve što otežava odnosno remeti ovaj proces sadrži klicu greške»⁹ i vodi ka donošenju pogrešnih odluka — odnosno izbjegavanju donošenja bilo kakve odluke, što također predstavlja disfunkciju.

Deformacija procesa obrade informacija posebno se zasniva na njihovoj subjektivnoj selekciji koja odbacuje, kao nevjerodostojne, informacije nepodudarne s »izrađenom i prethodno usaglašenom slikom situacije i prethodno prihvaćenim općim planom poslovanja... Ovo izaziva prihvaćanje principa međusobnog podržavanja određene koncepcije... (i dovodi — M.J.) ... do stvaranja iluzije jednoglasnosti, jer svaki član kolektiva samo glasno izjavljuje mišljenja koja potvrđuju i obrazlažu koncepciju, a uzdržava se od iznošenja svojih sumnji».¹⁰

Zbog toga ljudi koji predstavljaju vlast u poduzeću: direkcija i radnički savjet, u situaciji kada su njihovi interesi suprotni općedruštvenim interesima (odnosno direktivama nadležnih organa) više izbjegavaju obavještanje centra o činjenicama koje imaju utjecaj na odluku centralnih vlasti. Jer, dilema je u tome što je njen interes da poduzeće realizira maksimalne zadatke uz minimalna sredstva, dok je poduzeću stalo do toga da dobije što više sredstava za realizaciju minimalnih zadataka. Dakle, teško je očekivati otkrivanje rezervi — i međusobno davanje istinitih informacija. Uostalom, i u okviru poduzeća informacije su predmet manipulacija raznih centara vlasti: direkcije, partije, odnosno sindikata.

Na ovaj problem još ćemo se vratiti prilikom analize protivzakonske prakse falsificiranja statističkih podataka.

⁸ Vidi J. Kornai, »On the Dilemmas of a Social Economy«, *Cambridge Journal of Economics*, br. 4, 1980.

⁹ J. Mujzel, System ekonomiczny przedsiebiorstw, w: H. Król (red.) *Reforma po starcie*, Warszawa 1964, str. 146.

¹⁰ H. Sterniczuk, R. Zach, A. M. Zawislak, Psychospoleczne i organizacyjne problemy planowania w gospodarstwie socjalistycznej, w: *Makrospoleczne uwarunkowania*, str. 117.

Prividne aktivnosti

Prividan rad, prividne diskusije, prividni sastanci i prividne aktivnosti na radnom mjestu, u uredu, društvu — sve ove definicije poznajemo iz štampe, radija, televizije i općevladajućih mišljenja o patološkim vezama i zloupotrebama. Zašto su ova povezivanja dugotrajna i imaju tendenciju obnavljanja u raznim uvjetima i među raznim pojedincima?

Prividna aktivnost ne znači da je besmislena, iako ista može biti sastavna komponenta prividne aktivnosti. Međutim, najčešće se radi o namjernim aktivnostima, koje maskiraju nedostatak drugih, radi kojih su čovjek, odnosno ustanova, postavljeni i za što treba da polažu račun.

Postoje razne vrste prividne aktivnosti. Njihov društveni intenzitet je različit ovisno o vremenu, mjestu, svojstvu ustanove i karakteru ljudi. Također je različit društveni negativan utjecaj ovih aktivnosti — od sitne kamuflaže do zločinačkih ponašanja klike u privredi — kao i teže izmjerljive, iako sigurno ne manje štete u sistemu prosocijalne motivacije ljudi.

Predmet naših razmišljanja su ne samo ponašanja koja imaju izrazito zločinačka obilježja, nego tip aktivnosti koji je društveno manje kritiziran, ali se češće pojavljuje. Međutim, prije nego što ćemo govoriti o tome, skrenimo pažnju na jedan element patologije čiji je intenzitet bio vezan, kao što se pokazalo, za demokratizaciju, točnije za poziciju radničkog samoupravljanja u poduzeću.

Jedan od zadataka istraživanja u Institutu za probleme kriminaliteta i u Institutu ekonomskih nauka Poljske akademije nauka u periodu 1983—1986. godine bilo je ukazivanje na posljedice funkcioniranja samoupravljanja ne samo u ekonomskoj nego i u društvenoj sferi. Činilo se da je razložna pretpostavka da racionalizacija bilo kakvih procesa u poduzeću treba da nađe odraz u smanjenju obima pojava patologije. Članovi grupe kojom se upravlja na demokratski način brže akceptiraju zajednički usaglašene ciljeve, izražavaju veću motivaciju za njihovu realizaciju i jače reaguju na simptome kršenja normi međusobnih odnosa u društvu. Prema tome, aktivna djelatnost organa samoupravljanja, kao predstavničkog organa kolektiva, treba da izričito utječe na ograničenje patoloških pojava.

Ova hipoteza bila je analizirana u smislu jedne od najšire poznatih i najspektakularnijih dimenzija društvene dezorganizacije odnosno **upotrebe alkohola za vreme rada i na radnom mjestu**. Razmotrene su tri promjenjive varijable: način postupka prema radnicima pod utjecajem alkohola, od strane anketiranih uočena učestalost upotrebe alkohola na radu, kao i borba protiv alkoholizma.

Pokazalo se da je u poduzećima u kojima samoupravni organ ima odlučan utjecaj na kadrovsku politiku mnogo manje slučajeva upotrebe alkohola na radu. Anketirani nisu primjećivali da se alkohol pije svakodnevno, što je najčešće slučaj tamo gdje isključivo direkcija odlučuje o kadrovskim pitanjima. Međutim, rezultat demokracije i racionalizacije kadrovske politike može se pokazivati također u sferi koja se na prvi pogled čini mnogo udaljenijom, a to su pojave društvene patologije.

Informacije prikupljene u toku istraživanja omogućavaju, po mom mišljenju, tvrdnju da samoupravljanje, odnosno učešće kolektiva u upravljanju

nju. mogu imati bitan pozitivan utjecaja na poboljšanje društvenih odnosa, a samim tim — barem posredno — na bolju organizaciju rada, poboljšanje discipline, a također možda i na proizvodnost. A zatim na ograničenje znakova društvene patologije, barem one vezane za alkoholizam. Istodobno ova tvrdnja à rebours ukazuje na pozitivnu ovisnost ograničenog samoupravljanja i intenziteta patoloških tipova ponašanja u poduzeću.¹¹

Prividne aktivnosti sensu stricto povezane su sa realizacijom ciljeva suprotnih osnovnim ciljevima određene ustanove, odnosno organizacije. Za poduzeće smisao postojanja je proizvodnja društveno korisnih dobara, podmirivanje određenih potreba koje postoje u društvu. Prema tome, aktivnost koja se ne podudara s realizacijom ovog cilja predstavlja patološku i destruktivnu aktivnost, a mjerilo njene štetnosti je, između ostalog, stupanj nezadovoljstva korisnika njenim funkcioniranjem.

Ovo je inače već poznata pojava pomicanja hijerarhije ciljeva. »Ovdje se radi, između ostalog, o situaciji u kojoj indirektni ciljevi, koji predstavljaju sredstvo za realizaciju osnovnog cilja ustanove, postaju cilj sam za sebe, autonomiziraju se, pri čemu je društvena štetnost pojavljivanja takvih situacija tako velika da je razložno tretirati ih kao patološke simptome«.¹²

Uzimajući u obzir da je svijet ustanova istodobno svijet aktivnosti ljudi i društvenih grupa koje realizuju ne samo institucionalne, nego i svoje interese — neka odstrupanja su, naravno, neizbježna. Prema tome, ustanove i organizacije su svojevrsni »strukturalizirani zbir položaja za koji su vezani prestiž, novac i vlast. Otuda se neizbežno moraju pojavljivati i interesi vezani za postizanje i zaštitu ovih položaja«.¹³

Razne grupe pritiska s međusobno suprotnim interesima mogu djelovati javno, odnosno nejavno. Bitno je takođe da li djeluju mehanizmi sposobni za usaglašavanje suprotnosti u ime realizacije zajedničkog osnovnog cilja. Patologija počinje kada pravila rešavanja sukoba nisu javna i jasna, i kada kriteriji njihovog rešavanja nisu niti ekonomska prava niti društvena očekivanja, nego samo mjesto u vlasti pojedinih predstavnika strana u sukobu. U takvoj situaciji unutrašnji interesi ustanova prevladavaju općedruštvene zadatke, za čiju realizaciju su bile osnivane.

Međutim, treba skrenuti pažnju na to da disfunkcionalna rješenja na nivou privrede u cjelini izazivaju određene prilagođavajuće zaštitne mehanizme na nižem nivou. Isti ne moraju biti patološkog karaktera, čak suprotno — višegodišnje poslovanje u sistemu naređivanja i raspodjele stvara ponekad situacije u kojima bi potpuno podređivanje centru bilo upravo disfunkcionalno prema zahtjevima privrede i vlastitog poduzeća — dok su odstupanja od nametnutih, iracionalnih rješenja u biti pravilna i upravo funkcionalna.

Dakle, teško je očekivati da će direkcija, samoupravni organ i partija postupati suglasno određenim zahtjevima odnosno direktivama. Isto se tako povremeno — u situacijama izrazite nepodudarnosti između interesa nadređenih vlasti i poduzeća — njegovi delegatski organi i direkcija nolens volens,

¹¹ Vidi prema 7!

¹² W. Kieżun, *Autonomizacja jednostek organizacyjnych* Warszawa 1971, str. 10.

¹³ A. Rychard, H. Sterniczuk, *Patologia organizacji: koncepcja badan*, w: *Makrospołeczne uwarunkowania* . . . , str. 12.

pod pritiskom kolektiva, moraju odlučiti za partikularna rešenja. Odnosno, mogu sami jednostavno preferirati ta rešenja: jer oni su članovi tog istog kolektiva i ljudi sličnog sistema vrijednosti i motivacija.

Realizaciji opštedruštvenih narudžbi prethodi određen plan, naravno sačinjen od strane ljudi opterećenih sličnim karakteristikama, težnjama i aspiracijama. Razumni plan treba da podmiri kako potrebe njegovih realizatora, tako i korisnika. Ovo je više perspektivni cilj kojem se može maksimalno približiti odnosno udaljiti nego zadatak za tekuće sprovođenje. Jer planiranje — u institucionalnom smislu — predstavlja kolektivnu djelatnost u kojoj sudjeluju pojedinci, grupe i cjelokupno društvo koje preferira određene vrijednosti i opravdane ciljeve.

Dakle, ako planiranje treba da promijeni početnu, zatečenu situaciju u finalnu — prema kojoj težimo — neophodno je njeno akceptiranje kao i poduzimanje određenih aktivnosti. Međutim, ako perspektiva realizacije nije niti atraktivna niti sigurna, očituju se tendencije za realizaciju vlastitih interesa pored institucionalnih — i po mogućnosti bez sukoba. Za pojedinca ovo znači da se ne zamara na »društvenom« radu, i usmjerava energiju na podmirenje svojih materijalnih potreba (a ponekad i ambicija) na drugom mjestu. Na nivou grupe dolazi u ovakvoj situaciji do obavljanja rada uz minimalni napor i uz maksimalni osobni dohodak. Proizvodnja postaje cilj sam za sebe, umesto da bude sredstvo za podmirivanje određenih potreba društva, škartovi zamenjuju kvalitetne proizvode. Bitno je da ovakva disfunkcijska djelatnost zahtijeva suučesće raznih grupa i ljudi koji zauzimaju određeni položaj u upravnoj, profesionalnoj i društvenoj strukturi poduzeća. Drugim riječima, stvar bi se mogla jednostavno otkriti prilikom prve stvarne kontrole.

Dakle, dolazi do kumulacije raznih simptoma prividnih aktivnosti koje kamufliraju nepodudarnost ustanove s njenim pretpostavkama. Prividan rad prati privredna dokumentacija (i falsificirani izvještaji), sastanci koji prividno služe realizaciji zadataka poduzeća — i prividna djelatnost delegatskih organa kolektiva. Ovo je višestepena prividna aktivnost čiji je cilj sakrivanje nerada i rasipništva (a ponekad i zloupotreba) u određenom poduzeću.

Očito je da je efikasnost na radu povezana ne samo s ličnim naporom radnika, već je također rezultat suradnje: dogovora, usuglašavanja, obavještanja o poteškoćama kao i svođenje zajedničkih dostignuća. Ovome služe radni sastanci, savjetovanja, konferencije — koje u patološkim situacijama postaju zaštitna ograda koja prekriva nedostatak stvarnih dostignuća, a prikazuje neka druga dostignuća, kao i razne parole o »angažiranju«, »aktivnostima«, odnosno »privrženosti« u situaciji kada ovi pojmovi nisu određeni, odnosno označavaju sasvim nešto drugo u riječima izlagača nego u ušima slušalaca.

Ovo je situacija u kojoj se nastoji, putem prividne aktivnosti, postići željeni položaj, recimo titulu »aktivista«, što ima pokriće ne u radu nego u verbalnim deklaracijama.

Ovakve mjere izazivaju asocijacije sa u sociologiji poznatim fenomenom društvenog obilježavanja određenih ljudi kao tupih, lopova, mangupa, čaknutih i sl. — zbog čega ulaze u uloge koje su im pripisane, a proces njihove dru-

štvene alijenacije se produbljuje i zaoštava.¹⁴ Pridavanje napred spomenutih titula je pojava **à rebours**, jer ovdje se radi o pozitivnom društvenom obilježavanju, za što se zainteresovani pojedinac (odnosno grupa) posebno stara. Međutim, i u ovom slučaju pridavanje titula dovodi do toga da ljudi ulaze u pripisane im uloge »angažiranih« odnosno »aktivnih«, i sve jače nastavljaju svoju dosadašnju prividnu aktivnost.

Poseban karakter kamuflaže imaju izvještaji koji učvršćuju i opravdavaju prividnu aktivnost ustanove i društvenih organizacija. Njihova uloga je uostalom višestрана — jer se također zasniva na ceremonijalnom obavljanju izvještajne djelatnosti koja postaje zanimanje samo za sebe — uz smanjivanje vremena namijenjenog za stvarnu aktivnost. Falsificirani i retuširani izvještaji »pretvaraju na papiru prividne rezultate u stvarne, tek planirane u već postignute. Po pravilu, podvlači se da su neki radovi u toku, a prećutkuje se na koji način, i s kojim provjerljivim efektima«.¹⁵ Takva praksa vodi k neistinitim zaključcima koji se odražavaju u smanjivanju vjerodostojnosti objavljivanih statističkih podataka, kao i u poremećajima u procesu odlučivanja centra, za koje je odnos između planiranih dostignuća i njihove realizacije prvorazredna stvar.

Falsificiranje izvještaja smatra se krivičnim djelom već više od dvadeset godina. Zakon od 15. veljače 1967. predviđa da se kaznom zatvora do tri godine kažnjava »radnik organa uprave, ustanove odnosno državnog ili društvenog poduzeća koji daje statističke izvještaje s neistinitim podacima i na taj način djeluje na štetu društvenog odnosno privrednog interesa«.¹⁶ Kako pokazuju podaci sudske statistike i presude Vrhovnog suda,¹⁷ falsificiranje izvještaja po pravilu se pojavljuje zajedno s patologijom ustanove.

Pravne zabrane i kazne nisu — i vjerojatno neće biti — efikasne ako ih ne bude pratio pravilan stav kolektiva, direkcije, organa samoupravljanja, partije, kao i njihovih nadležnih karika i nivoa. Mogućnost falsificiranja izvještaja zavisi kako o kompetencijama tako i o odnosima zavisnosti radnika o falsifikatoru izvještaja (kao i onih kojim njihovi postupci pogoduju), a prije svega o tome koliko je istinske demokracije u poduzeću, koja se zasnivaju između ostalog na tome da predstavnički organi ustanove provjeravaju kolone brojaka i obračuna i da odstranjuju (uz eventualnu, pravom predviđenu pomoć stručnjaka) falsificirane neaktualne, odnosno pogrešne podatke. Naravno, uz pretpostavku da istinski samoupravni organ, koji je stekao povjerenje kolektiva zna da poveže njegove interese s općedruštvenim interesima, te može odstranjivati gore razmatranog utjecaja istinitog samoupravljanja na ograničenje upotrebe alkohola u poduzeću — na šta, kako pokazuju istraživanja, manji uticaj imaju inače dobri zakoni, nego odgovarajuća klima u poduzeću.¹⁸

¹⁴ Šire o tom pitanju vidi A. Siemaszko, *Spoleczna geneza przestepczosci*, Warszawa 1979; J. Kwaśniewski, »Czy istnieje dewiacja spoleczna« *Studia Socjologiczne* br 3—4, 1982, kao i M. Jarosz, *Dezorganizacja w rodzinie i spoleczenstwie*, Warszawa 1987.

¹⁵ K. Daszkiewicz, *Traktat o zlej robocie*, Warszawa 1984, str. 37.

¹⁶ *Dziennik Ustaw* br. 10, 1968, poz. 47.

¹⁷ Vidi VI KRN (Domovinski narodni odbor) 1976/77, OSNIK (Zbir sudskih odluka Vrhovne kontrolne komore) br. 10—11, 1977, poz. 120.

¹⁸ Ova pojava je bila analizirana s gledišta djelovanja zakona o borbi protiv alkoholizma u istraživanjima vođenim pod mojim rukovodstvom u periodu od 1982—1987. Vidi M. Jarosz, M. Kozak, B. Kulczycka, *Alkohol w zakładach pracy*, Warszawa 1985. i B. Kulczycka, *Alkohol w srodowisku pracy*, Warszawa 1987.

Dakle, možda je opravdana pretpostavka da je jedna premisa prividnih aktivnosti disfunkcija samoupravnih organa, koji samo prividno sudjeluju u upravljanju poduzećem, u kontroli i širenju pristupa naklonjenih identificiranju s poduzećem. Je li to stvarno tako? Kako pokazuje teorija i praksa organi koji su zaduženi za određene aktivnosti treba da ih i preuzimaju — jer najgorim rezultatima vodi »nojeva politika« i oklijevanje. Čak u teškim situacijama i prilikama pokretanja u poduzeću nepopularnih problema — bolje ih je objelodaniti, nego podrediti se magijskom gledanju svijeta, (koje se u ovom slučaju zasniva na nadi da će zatvaranje očiju, neprimjećivanje zla možda dovesti do toga da zlo nestane). Jer kako pokazuju iskustva samoupravnih aktivista, kao i moja istraživanja, »ljudi žele da zlo bude prikazano« i »pravednost je ponekad važnija od novca, a kolektiv će uvijek biti svom snagom na strani onih koji se bore za to«.

Simptomi i društvene posljedice disfunkcionalnih aktivnosti

Društvena stvarnost je također i stvarnost značaja i vrednosti. Način njenog ocjenjivanja predstavlja ne samo element znanja o postojećim ustanovama i organizacijama, nego bitno utječe i na njihovo funkcioniranje. Djelatnost svih ustanova i organizacija: uprave, partije, samouprave i sindikata, ustvari također predstavlja percepciju posljedica njihove aktivnosti. Ovdje se posebno radi o pitanjima vezanim za nepodmirivanje društvenih potreba koje se smatraju osnovnim, o raznovrsnim smetnjama, nedostatku nadležnosti i dobre volje, o zloupotrebljavanju položaja za privatne svrhe i sl.

Nema sumnje da sve ovo može biti, i obično je, izvor ozbiljnih društvenih sukoba koji se ponekad ispoljavaju u drastičnom obliku raznih društvenih protesta. Vrijedi skrenuti pažnju da je društvena percepcija selektivna; postoji veća sklonost zapažanju negativnih nego pozitivnih aspekata aktivnosti ustanova, čak i ako su ovi pozitivni u premoći. Činjenica da ustanova radi pravilno smatra se normalnom pojavom. Međutim, za odgovornost za poremećaje u funkcioniranju vlastitog poduzeća okrivljuje se druge: ljude koji upravljaju, članove partije — a također razne neradnike iz kojih se isključuje samog sebe, iako se čak i objektivno pripada toj kategoriji. Događa se da prilikom istraživanja anketirani ukazuju na posebno psihološku situaciju koja navodi radnike da tretiraju poduzeće kao neutralnu ili čak neprijateljsku sredinu iz koje treba što više uzeti i što manje joj dati. U istraživanjima Adama Podgoreckog, u kojima su anketirani mogli izabrati odluke na štetu pojedinca, odnosno na štetu ustanove — odabrali su po pravilu korist pojedinca, a ne ustanove.¹⁹ Ovi izbori odražavaju tendencije motivacija usmjerenih na materijalne koristi i dobre odnose s kolegama i rukovodiocima — odnosno na miran i siguran život — umjesto na motivacije u korist društva.

Ovaj tip pristupa intenzificira se u situacijama ekonomske krize, kada materijalne potrebe dolaze na prvo mjesto, a neophodnost njihovog podmirjenja baca u pozadinu sve druge aspiracije i težnje, takođe i onda kad situacija u poduzeću navodi na realizaciju vlastitih potreba na račun ustanove

¹⁹ Vidi A. Podgórecki, J. Kurczewski, J. Kwasniewski, M. Los, *Poglady społeczeństwa polskiego na moralność i prawo*, Warszawa 1971. Vidjeti takođe A. Kojder, J. Kwasniewski, »Stosunek społeczeństwa polskiego do zjawisk i zachowań dewiacyjnych«, w: B. Holyst (red.), *Opinia publiczna i środki masowego przekazu a ujemne zjawiska społeczne*, Warszawa 1981.

gdje mišljenja koja vladaju u toj sredini doprinose ovakvom ponašanju. U tom smislu patološka ponašanja čine svojevrsan rezultat pojava koje nastaju u institucionalnim omjerima društvenog života.

Patološke pojave bile su registrirane u svim obuhvaćenim istraživanjima društvenih ustanova, iako je različita njihova struktura i intenzitet. Uostalom po ovom pitanju nedostaju vjerodostojni statistički podaci. Jedinj dostupani izvor podataka predstavlja statistika presuda na osnovi krivičnog djela neposlovnosti. Ovo nisu podaci koji omogućavaju uopćavanje. Naime samo dio patoloških ponašanja u poduzeću ubraja se u kategoriju krivičnih djela, registrirana krivična djela se odnose na objelodanjene zločine, a »tamni broj« zločina ostaje nepoznata vrijednost.

Ipak, nosioci privrednog kriminala — kako u Poljskoj tako i u drugim zemljama drugog političkog poretka — predstavljaju posebnu grupu koja se razlikuje od prestupnika iz posebnih subkulturnih sredina. Privrednim kriminalitetom se bave »normalni« ljudi, cijenjeni u sredini kao dobri stručnjaci i organizatori.

Možda je najinteresantniji problem to da se patološka aktivnost institucionalnog tipa podudara s mrežom formalne organizacije poduzeća, popunjavajući praznine u njegovom funkcioniranju. Naime nije tako da prestupnički, neformalni sistem radi u sjenci formalne strukture određene ustanove, nego suprotno — on koristi postojeću strukturu vlasti i položaja. Međutim kako su pokazala istraživanja Irene Majchrzak (Majhšak), u aktivnostima prestupničkih grupa dolazi do podmićivanja ljudi, zavisno o njihovoj funkcionalnoj korisnosti za kliku (direktor, odnosno njegov zamjenik, šef određenih jedinica, čuvari i sl.), a ne zbog njihovih ličnih vrlina, poznanstva ili srodstva s članovima grupe.²⁰ Ovo potvrđuju analize podataka iz milicijsko-tužilačkih statistika. »Materijali prikupljeni u toku pripremnih postupaka kod krivičnih djela pokazuju veliki broj ljudi koji su obavljali značajne funkcije u poduzeću, a koji su istovremeno bili organizatori prestupničke aktivnosti. Ovi ljudi su se u svom radu često služili pravilima ispravne organizacije, onima koja nisu primjenjivali u profesionalnoj djelatnosti.²¹

Na intenzitet pojava iz oblasti patologije ustanova ukazuju empirijska društvena istraživanja. Ovo su istraživanja iz oblasti društvene svijesti koja pokazuju, indirektno, razmjere pojave kao i njenu percepciju u suvremenom poljskom društvu.

Općepoljska, reprezentativna istraživanja vođena u februaru i martu 1987. godine na uzorku 17 državnih poduzeća²² ukazuju na to da su ove pojave opće prisutne. Na birokraciju i sporost uprave žali se preko jedne trećine (33,2%), na nedostatak discipline i nepoštovanje važećih propisa — skoro polovica (47,6%) anketiranih. O protekcijama kao i »vezama i vezicama« u poduzećima govori preko jedna četvrtina (25,9%) radnika, skoro 37% ukazuje na nedovoljno poštovanje društvene imovine, te 29% — na krađe. Skoro jedna tre-

²⁰ Vidi I. Majchrzak, *Pracownicy przestępstwo gospodarcze i jego sprawca*, Warszawa 1985., kao i J. Spencer (ured.). »White Collar Crime« (u: *Criminology in Transition*, London 1965.), P. Horoszowski, *Economic Special-Opportunity Conduct and Crime*, Toronto 1980.

²¹ S. Akolinski, A. Plaza, »Niektóre czynniki kryminogenne w działalności gospodarczej«, *Panstwo i Prawo* br. 11, 1972.

²² Od strane Centra za istraživanje društvenog mnijenja (N = 1573 radnika iz poduzeća koja zapošljavaju preko 500 radnika).

čina anketiranih govori o zarađivanju po svaku cijenu uz nekvalitetan rad, skoro 40% — o lošem, nesolidnom radu, a 45% anketiranih ukazuje na lošu organizaciju rada.²³

U ovom kontekstu posebno je interesantno procjenjivanje da li je, i u kojoj mjeri, intenzitet patoloških pojava povezan s određenim osobinama poduzeća u kojem su prisutne ove pojave?

Pokazuje se da je najjača koja prati patologiju u poduzećima ne samo njegova promjenjiva veličina, odnosno vrsta proizvodnje, nego veličina investicionih ulaganja. Čim su veća investiciona ulaganja, tim je veći i intenzitet patoloških pojava (s posebnim udjelom neposlovnosti, dezorganizacije, rasipništva i krađe).²⁴

Uzimajući u obzir da investiciona ulaganja dopijevaju nerentabilnim poduzećima, te da se materijalna situacija kolektiva (kako je rečeno) pogoršava kod veće rentabilnosti i poboljšava zajedno s povećanjem investicionih ulaganja — može se osnovano zaključiti da u praksi postojeći sistem ekonomskih stimulacija (i antistimulacija) upućuje pojedince i poduzeća na privredno i društveno disfunkcionalno ponašanje. I to na ponašanje ugrađeno u sistem starih praksa komandiranja poduzećima odozgo, koje uspješno sprečava funkcioniranje reformirane privrede kraja osamdesetih godina.

Ljudi koji ulaze u sebi pripisanu ulogu radnika, aktivista, odnosno građanina, u nejasnim situacijama postavljeni su pred izbor kada slabije ili bolje informirana intuicija diktira određene pristupe i ponašanje. Ova ponašanja su po pravilu iracionalna, a prema ciljevima privrednog sistema — disfunkcionalna. Ovo također izaziva niz društvenih posljedica patološkog tipa u pojedinačnim, grupnim i institucionalnim omjerima.

Drugim riječima, ovdje se radi o pronicanju patoloških uzoraka ponašanja u društvenu svijest. Iracionalna rješenja u sferi privrede i prateći manje ili više legalni način na koje im se mikrosfera odnosno poduzeća prilagođavaju, izaziva uvjerenje o nepodudarnosti interesa poduzeća i »zvaničnih« interesa kao i o neizbežnosti da se mnoga disfunkcionalna systemska rješenja prihvate kao normalna i situacijski opravdana. Takva mišljenja stečena putem društvene informacije, a prije svega na osnovi vlastitog promatranja, također vode k posebnom tipu nepodudarnosti u prognozi situacije zemlje i vlastite situacije koja se izražava u izjavama kao, na primjer, »zemlja će se razvijati, a ljudi će živjeti gore«, što vodi pokušajima koji imaju za cilj brzo poboljšanje vlastitoga stanja — čak uz pomoć ilegalne djelatnosti, ali kako pokazuje iskustvo, njih je teško otkriti. Jer osobina institucionalne patologije jeste poseban način ponašanja u izvršavanju odgovornosti koji se zasniva na tome da je kako u maloj tako i u velikoj organizacionoj jedinici neobično teško identificirati pojedince, odnosno određene grupe ljudi koje bi se osjećale odgovornima za ono što je učinjeno. Ovo rasturanje odgovornosti je posebno izrazito u slučaju promašenih odluka i cijelog niza raznovrsnih disfunkcija aktivnosti, odnosno takvih koje imaju obilježje patologije. U posebnoj, patogenoj klimi ustanove način mišljenja i aktivnosti ljudi podliježu nekori-

²³ Sire vidi M. Kozak, »Patologia zachowan pracowniczych w swietle struktury cech zalóg przedsiobiorstw panstwowych«, *Bilten Centra za istraživanje društvenog mnijenja*, 1987, br. 4.

²⁴ Vidi J. Zaclona, »Zaklad pracy — fakty i opinie«, *Bilten Centra za istraživanje društvenog mnijenja*, 1987, br. 4.

snoj promjeni vrednovanja. Jedni aktivno pristupaju patološkim aktivnostima, drugi sudjeluju u njima pasivnim prihvaćanjem, preostali osjećaju da im je napravljena šteta i nepravda, kao i da su otuđeni od društva u kojem vladaju klike i maheri. Dakle, bitan problem nije u omjerima skrivenog i otkrivenog radničkog privrednog kriminaliteta, nego u ogromnim štetama napravljenim u društvenoj svijesti, on je tlo ovih disfunkcija koje ugrožavaju privredu i društvo.

DISFUNCTION SYMPTOMS IN POLISH COMPANIES

MARIJA JAROSZ

The Polish Academy of Sciences Warsaw

Different aspects of disfunction in Polish companies by means of the »pathology of institutions« approach are being discussed. Disfunction is not viewed onedimensionally, but taken into consideration are the criteria which are determined first by the fulfillment of social needs, second by the planned economy system, and third by the internal organizational functionality. As symptoms of pathological disfunctionality the following are being analysed: the non-execution of the functional tasks of institutions, the substitution of real activities by fictitious ones, the transfer of authority to unauthorized institutions, the activities of institutions which are neither economically profitable nor correspond to social needs, and finally, the non-existence of means necessary for the functioning of institutions. The reasons analysed as generators of these deviations are the difficulties in these decision-making and control systems arising as a result of an inarticulate inter relation between selfmanagement and government planning, which is also demonstrated by the expansion of »fictitious activities«. These are, in turn, undertaken to conceal the withdrawal from the enforced functions of the company. The social consequences of these disfunctions include conflicts as well as standard social pathology.

(Na engleski prevela Sanja **Vrhovec-Vučemilović**)